

Монопрофільне місто Донеччини у просторі тоталітаризму: «партійні чистки» 1930-х рр. у Часовому Ярі

Досліджуються «партійні чистки» 1930-х рр. як фактор формування соціально-культурних особливостей монопрофільного міста Донеччини на прикладі м. Часів Яр. Визначаються умови проведення «партійних чисток» у міських партосередках на тлі суспільно-політичних процесів зміцнення тоталітаризму у СРСР. Розглядаються головні критерії, за якими оцінювалася відповідність членству у партії під час проведення «чисток» у «соціалістичному місті». З'ясується соціальні механізми та характер впливу «чисток» на складання місцевих соціально-комунікативних, виробничих традицій.

Доводиться, що «партійні чистки» першої половини 1930-х рр. були спрямовані на утвердження у СРСР тоталітарного суспільства. Серед іншого, вони мали потужний виробничо-організаційний ефект. Час інтенсивного проведення «чисток» співпав із формуванням на Донеччині та Луганщині, в умовах форсованої індустріалізації, численних монопрофільних поселень. Звернення до прикладу м. Часів Яр підтверджує, що «чистки» стали суттєвим фактором творення тут соціально-психологічного клімату, сприяючи зміцненню такої риси соціальної комунікації, як взаємна недовіра, а також встановленню «ієрархії провин». Серед останніх найбільшими були «втрата класової пильності», «класове переродження», а також «погане ставлення до виробництва». При цьому на рівні керівних кадрів це означало не в останню чергу недостатню жорсткість у поведженні з підлеглими.

Партійні «чистки», пов'язані не тільки кар'єрного зростання, але й фізичного виживання, в умовах формування монопрофільного міста були спрямовані на його «пролетарське ядро». Через це особливі форми соціальної комунікації у поселенні набували великої здатності відтворюватися. Завдяки травматичності досвіду,

---

* *Богуненко Валерій Олександрович* – аспірант кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Бахмут, Донецька обл.); bogunenkovalery@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0054-9373>.

механізмам та структурам командної економіки ці форми набували здатності у подальшому суттєво визначати організаційно-виробничу традицію містоутворюючих підприємств, специфіку ментальності місцевих мешканців.

Ключові слова: монопрофільне місто, Донеччина, тоталітаризм, «партійні чистки» 1930-х рр.

Вивчення різноманітних аспектів історії Донеччини та Луганщини (територій сучасних Донецької та Луганської областей, що як у публіцистичній, так і науковій сферах зазвичай об'єднуються терміном «Донбас») в останній час надзвичайно актуалізоване у вітчизняній гуманітаристиці. Головним чином це пов'язано з сучасними воєнно-політичними подіями, які ще більш загострили соціально-економічні, соціально-культурні та інші проблеми цієї території. Чимало з них обумовлені наявністю у регіональній поселенській структурі великої кількості населених пунктів зі статусом міста, економіка котрих орієнтована на достатньо вузький спосіб господарювання, що наповнює місцевий бюджет та визначає їхнє «обличчя».

При вивченні такого промислово-урбаністичного явища у науковій літературі використовуються терміни «монофункціональні», «монопрофільні» міста, «мономіста» та ін.¹ Типовим прикладом таких міст став Часів Яр Донецької обл., критично пов'язаний із вогнетривким виробництвом².

Час появи на мапі Донеччини та Луганщини багатьох монопрофільних міст відноситься до етапу встановлення комуністичного тоталітаризму у СРСР. Так, наприкінці 1930-х рр. на

---

¹ *Kuzmenko, L.M., Soldak, M.O.* Monofunctional Cities: Problems, Support Provision and Development // Економічний вісник Донбасу. – 2010. – № 4. – С. 83–88; *Мусеева Е., Майбуров И.* Социально-экономические проблемы монопрофильных городов и бюджетно-налоговые инструменты развития и стимулирования их развития // Світ фінансів. – 2011. – № 1. – С. 86–90; *Куліков В., Склокіна І.* Люди мономіст: парадокси єдності й поділів // Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / М. Ільченко та ін., за ред. В. Кулікова й І. Склокіної. – Львів: ФОП Шумилович, 2018. – 244 с.

² *Третьяков К.М., Татаринев С.И.* Часов Яр. Истоки огнеупорной промышленности Украины. – Артемовск: КП «Артемовская городская типография», 2011. – 146 с.

цій території існувало п'ятдесят три міста³. Із них майже тридцять були монопрофільними, більшість із них отримали міський статус у 1930-ті рр., переважно – у 1938 р.⁴ При формуванні таких поселень, як виробничо-селищних комплексів, заклалися специфічні соціально-культурні традиції, насамперед через обов'язкове гуртування «соцміст» навколо «пролетарського ядра»⁵.

У свою чергу, важливою практикою соціального інжинірингу у 1920–1930-ті рр. були так звані партійні «чистки». У зв'язку з цим, цікаво дослідити їхній вплив на формування соціально-психологічних, виробничо-організаційних особливостей поселень зазначеного типу. Пропонується звернутися до цієї теми на прикладі «міста вогнетривників» Часів Яр.

Об'єктом дослідження стало монопрофільне місто Донеччини – Часів Яр, пов'язане з вогнетривким виробництвом. Предметом – вплив партійних «чисток» 1930-х рр. на процеси формування соціокультурних та виробничих особливостей цього населеного пункту.

Метою дослідження стала оцінка фактору «партійних чисток» 1930-х рр. у становленні соціально-культурних особливостей монопрофільних міст Донеччини та Луганщини на прикладі м. Часів Яр. Автор вважав за необхідне:

- 1) визначити умови проведення «партійних чисток» у «соціалістичному місті» у контексті зміцнення тоталітаризму у СРСР;
- 2) виявити головні питання, за якими оцінювалася «відповідність» членству у партії під час проведення чисток у Часовому Ярі;

---

³ Численность населения СССР на 17 января 1939 г.: по районам, районным центрам, городам, рабочим поселкам и крупным сельским населенным пунктам. – М.: Госпланиздат, 1941. – С. 165–168, 190–194.

⁴ Промислові мономіста Донеччини та Луганщини. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/images/sampleddata/hist-images/rizne/2018/03/monomista-table.pdf> (Дата звернення 28.05.2021).

⁵ *Меерович М.Г.* Концепция социалистического расселения // Архитектон: известия вузов. – 2008. – № 23. – Режим доступу: http://archvuz.ru/2008_3/7/.

3) з'ясувати характер впливу «чисток» на складання соціально-комунікативних, виробничих традицій монопрофільного міста.

Соціально-культурні, соціально-психологічні аспекти урбанізації регіону вивчали З. Лихолобова, В. Коваленко⁶ та ін. Споріднену проблематику радянської периферії у соціально-антропологічному вимірі, а також «соціальної мімікрії» пересічної людини доби тоталітаризму досліджувала О. Стяжкіна⁷; специфіку «мономіст» Донеччини та Луганщини в цьому напрямі розглядали В. Куліков, І. Склокіна⁸. Історії «чисток», репресій у 1920–1940-і рр. у регіоні приділяли увагу дослідники М. Бривко⁹, Г. Куромія¹⁰, В. Нікольський¹¹ та ін. При цьому соціально-комунікативні наслідки партійних «чисток» для ґенези мономіст регіону у науковій літературі не ставали предметом окремого розгляду.

Історія міста Часів Яр достатньо представлена у краєзнавчій літературі останніх десятиліть завдяки діяльності Часовоярського історико-краєзнавчого музею¹². У науково-краєзнавчих

---

⁶ Лихолобова З.Г. Міста Донбасу в роки радянської модернізації: особливості менталітету городян // Нові сторінки історії Донбасу: зб. ст. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – Кн. 12. – С. 93–105; Лихолобова З.Г., Коваленко В.Л. Процеси урбанізації в Донбасі (1926–1939) // Нові сторінки історії Донбасу: зб. ст. – Донецьк: ДонДУ, 1994. – Кн. 3. – С. 56–74.

⁷ Стяжкіна О. Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови. – Донецьк: ДонНУ, 2013. – 295 с.; Стяжкіна О. Пересічна радянська людина: в пошуках слів для правильної біографії. – Режим доступу: <https://www.lvivcenter.org/discussions/creating-soviet-2/> (дата звернення: 27.05.2021).

⁸ Куліков В., Склокіна І. Люди мономіст: парадокси єдності й поділів.

⁹ Бривко М. Радянська пропаганда 1937–1938 років про політичні репресії // Нові сторінки історії Донбасу: зб. ст. – 2016. – Кн. 25. – С. 179–189.

¹⁰ Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки / пер. з англ.: Г. Кьорян, В. Агеєв; передм. Г. Немирі. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 510 с.

¹¹ Нікольський В. Національні аспекти політичних репресій 1930–1936 рр. на Донеччині // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 16 (1). – С. 456–465.

¹² Лукьянов В.Б., Татаринцев С.И. Часов Яр. Годы труда и войны. – Славянск: ЗАТ «Печатный двор», 2005. – 152 с.; Третьяков К.М., Татаринцев С.И. Часов Яр. Истоки огнеупорной промышленности Украины.

працях, підготовлених працівниками цього закладу, при висвітленні соціально-політичних процесів у місті 1930-х рр. були використані матеріали Державного архіву Донецької області. Важливими для досліджуваної теми стали документи з фонду П-17 – протоколи Артемівського міськкому по «чистці партії» у 1933–1934 рр., у тому числі у партійних осередках Часовоярських вогнетривких підприємств¹³. Нині оригінали цих архівних документів стали недоступними для вивчення у зв'язку з окупацією м. Донецька. Натомість є можливість роботи з докладними витягами із них, що зберігаються у Часовоярському історико-краєзнавчому музеї¹⁴.

Принагідно слід зазначити, що важливими для вивчення зазначеної тематики є також документи з архівних фондів, що залишилися на тимчасово окупованій території: джерела з історії Часовоярського комбінату вогнетривких виробів (ф. П-598)¹⁵, документи первинної парторганізації Новошамотного заводу ім. Орджонікідзе (ф. П-3855)¹⁶, матеріали Часовоярського міськвиконкому (ф. П-3856)¹⁷, та ін. Разом із тим, доступні нині дані дозволяють звернутися до запропонованої проблематики.

Донеччина та Луганщина стали одним із головних центрів форсованої індустріалізації та пов'язаної з нею урбанізації в СРСР. Моногалузеве вогнетривке виробництво, як містоутворюючий чинник, розвивалося у районі сучасного м. Часів Яр Донецької області з останньої чверті ХІХ ст. Кілька робітничих поселень біля залізничної станції Часів Яр були адміністративно об'єднані у селище у 1926 р. Його населення тоді почало швидко зростати внаслідок організованої трудової міграції через розширення місцевого вогнетривкого виробництва. Так,

---

¹³ Державний архів Донецької області: путівник / Держ. ком. архівів України, Держ. архів Донец. обл.; авт.-упоряд.: С. Герасимов, С. Гончарик, Т. Максимчук [та ін.]. – Донецьк, 2011. – С. 316–317.

¹⁴ Часовоярський історико-краєзнавчий музей (далі – ЧІКМ), ф. 4, оп. 19, спр. 1, 22 арк.

¹⁵ Державний архів Донецької області: путівник. – С. 319

¹⁶ Там само. – С. 320.

¹⁷ Там само.

окрім кар'єроуправління та реконструйованих заводів (№ 1, № 2 та № 3 ім. Артема), у другій половині 1920-х рр. тут почав працювати завод ім. «Х-річчя Жовтня». Різке зростання населення відбулося на початку 1930-х рр. завдяки будівництву Новошамотного заводу. Зведення поряд із новим заводом «соцмістечка», певний розвиток соціальної інфраструктури призвели до зміни статусу населеного пункту: він офіційно у 1938 р. став містом, разом із майже трьома десятками інших поселень регіону. Його населення на той час становило понад 20 тис. осіб¹⁸.

В умовах наздоганяючої модернізації у СРСР потужно реалізувалася виробничо-організаційна функція партійних структур. Їхня роль в адміністративно-командній системі управління вбачалася керівництвом держави як головна у забезпечення керуваності виробничими процесами на всіх рівнях та ланках. Так, у резолюції листопадового пленуму ЦК ВКП(б) 1929 р. зазначалося:

«Партія мусить зосередити всі свої зусилля на проблемі кадрів»¹⁹.

Через це проведення примусової колективізації та форсованої індустріалізації було пов'язано з постійними дисциплінуючими заходами, передусім – партійними «чистками». Їх проведення цілком відповідало стратегічним намірам вищого партійного керівництва СРСР щодо «абсолютизації» своєї влади. Тому «чистки» стали «сходінкою» до масових репресій другої половини 1930-х рр. і зміцнення тоталітаризму сталінського типу.

Про проведення чергових «чисток» членів та кандидатів у члени партії у 1933 р. було оголошено постановою ЦК ВКП(б) від 10 грудня 1932 р. Водночас призупинялося прийняття до партії нових членів²⁰. Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) 7–11 січня 1933 р. схвалив проведення «чистки», наголошуючи

---

¹⁸ Третьяков К.М., Татаринев С.И. Часов Яр. Истоки огнеупорной промышленности Украины. – С. 46–65, 82–85.

¹⁹ Пленум ЦК ВКП(б). Москва. 10–17 ноября 1929 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898–1988). Т. 5: 1929–1932. – М., 1984. – С. 20.

²⁰ Постановление ЦК ВКП(б) о проведении чистки членов и кандидатов партии в 1933 году. 10 декабря 1932 г. // Там же. – С. 440.

на її належній організації для забезпечення у партійних лавах «залізної пролетарської дисципліни»²¹.

Постановою ЦК та ЦКК ВКП(б) від 28 квітня 1933 р. «Про чистку партії» докладно було означено її причини та викладалися критерії, за якими партійці підлягали перевірці²². Зокрема, зазначався «підйом політичної активності мас» через успіхи першої п'ятирічки, що призвело до суттєвого зростання кількості партійців. У той же час стверджувалося, що у партію могли проникати як «відверто ворожі елементи», так і «недостатньо стійкі», необізнані з ідеологією та вимогами партійного життя. При цьому згадувалося про «позитивний досвід попередніх чисток», зокрема останньої – 1929/1930 рр.²³ У постанові містилися шість пунктів із переліком «елементів», які підлягали вичищенню:

- 1) «класово чужі та ворожі», що розкладають партійні лави;
- 2) «дворушники», що «намагаються зірвати політику партії»;
- 3) порушники дисципліни, які «ставлять під сумнів» реалістичність партійних планів;
- 4) «переродженці», що втратили класову пильність;
- 5) кар'єристи, пристосуванці;
- 6) особи, що аморальною поведінкою дискредитують партію²⁴.

Невдовзі виконання цієї постанови почалося у республіканській партійній організації. Менш ніж за півтора місяці у резолюції пленуму ЦК КП(б)У від 8–11 червня 1933 р. «Про чистку партії» відзначалося, що вона вже здійснювалася у Донецькій, Одеській, Київській та Вінницькій областях²⁵. При цьому,

---

²¹ Объединённый Пленум ЦК и ЦКК ВКП(б). Москва. 7–12 января 1933 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898–1988). Т. 6: 1933–1937. – М., 1985. – С. 8–33.

²² Постановление ЦК и ЦКК ВКП(б) о чистке партии. 28 апреля 1933 г. // Там же. – С. 45–50.

²³ КПСС в резолюциях... – Т. 6. – С. 45–46.

²⁴ Там же. – С. 46.

²⁵ Пленум ЦК КП(б)У. Харьков. 8–11 июня 1933 г. / Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и

дублюючи основні положення постанови ЦК та ЦКК ВКП(б) від 28 квітня 1933 р., резолюція наголошувала на основних «бойових завданнях» республіканської партійної організації, на «подоланні відставання» у сільському господарстві, вугільній та металургійній промисловості, на виконанні господарського плану першої п'ятирічки. Також повторювалася теза щодо утвердження «залізної дисципліни» в умовах посилення «оскаженілої протидії класово чужих елементів»²⁶.

Можна стверджувати, що проведення «чисток» на території Донеччини та Луганщини стало важливим фактором формування специфіки промислових поселень, у тому числі – монопрофільних «соцміст». Насамперед це було пов'язано з їх спрямуванням на політико-ідеологічне та організаційно-виробниче зміцнення «пролетарського ядра» цих населених пунктів. Аналіз майже півтораєста протоколів засідань комісії з «чисток» на вогнетривких підприємствах Часового Яра дозволив відтворити перебіг спроби партійного апарату формування одного із сегментів «радянського світогляду», його змісту та цінностей.

«Чистки» розпочалися на Часів-Ярських вогнетривких підприємствах у першій декаді липня 1933 р. Із внутрішньопартійного заходу вони одразу ж перетворювалися на «масові видовища» – переважну більшість учасників засідань становили безпартійні. Наприклад, під час «чистки» первинного партійного осередку КП(б)У на Новошамотному заводі м. Часів Яр, що відбулася 9–10 липня 1933 г., були присутні 147 осіб (35 комуністів, 18 комсомольців та 94 безпартійних)²⁷. Усього на будівництві цього заводу працювали 1383 особи²⁸.

У жовтні 1933 р. на зібранні партійної організації КП(б)У заводу № 2 ім. Артема, згідно з протоколом, було присутніх 212 працівників заводу (40 комуністів, 10 комсомольців та 162 безпартійних)²⁹. Це складало половину із майже 430 працівників

пленумов ЦК: в 2 т. – К.: Изд-во полит. лит-ры Украины, 1976. – Т. 1. – С. 798–804.

²⁶ Там же. – С. 803.

²⁷ ЧІКМ, ф. 4, оп. 19, спр. 1, арк. 5

²⁸ Там само, арк. 7

²⁹ Там само, арк. 15

заводу³⁰. Зважаючи на загальну кількість населення Часового Яру та зв'язок більшості родин з містоутворюючим виробництвом, можна стверджувати, що кожне засідання перевіркової комісії набувало важливого значення в масштабах усього населеного пункту. Цілком очевидно, що результати «чистки», кількість й особи виключених із партії, їхні провини були предметом неформальних розмов серед робітників та їхніх родин.

Варто зауважити також, що «чистки» відбувалися тут в умовах постійного «перебування на виду» працівника підприємства не тільки у виробничому процесі, але й поза ним. За фактичного формування міста на «новому місці» ускладненість можливості «сховатися» від колективу, унормованість робітничого повсякдення ставали чинником утворення міцних традицій соціальної комунікації.

Тому перманентні «чистки» відігравали значну роль у формуванні суспільно-політичного клімату у Часовому Ярі. Виключення з партії за результатами «чистки» на Новошамотному заводі, що відбулася 9–10 липня 1933 р., склало майже 15% кількісного складу партійного осередку. Це стало предметом неформального розголосу та обговорення серед населення.

Водночас, незважаючи на загальний висновок (доєднаний до одного з 17 протоколів засідань комісії) про те, що «партійний осередок у цілому здоровий»³¹, повторне проведення «чистки» у тому ж партійному осередку мало місце вже за місяць. Наступні засідання перевіркової комісії відбувалися тут упродовж 1 серпня – 26 грудня 1933 р. Загалом було складено 77 протоколів «чистки»³².

Як правило, у висновках «комісії з чистки» згадувалися практично всі критерії, зазначені у постанові від 28 квітня 1933 р. Так, за наслідками «чистки» партійного осередку Новошамотного заводу у липні 1933 р. у протоколі комісії зазначалося:

«Мали місце нездорові явища з боку окремих членів та кандидатів у партію, порушення дисципліни партії та держави* , пияцтво

---

³⁰ ЧІКМ, ф. 4, оп. 19, спр. 1, арк. 2.

³¹ Там само, арк. 7.

³² Там само, арк. 8.

* Так у тексті.

та моральний розклад, втрата класової пильності та чуття, зрощення з куркулем, розтрата, погане ставлення до виробництва. [...] Пролізли класово-чужі елементи»³³.

«Класові» та ідеологічні провини згадувалися у наступних протоколах комісії по «чистці» Новошамотного заводу у серпні-грудні, на заводі № 2 ім. Артема у жовтні-грудні 1933 р. та інших підприємствах. Всі «партійні злочини» пов'язувалися виключно з «куркульським походження», «зрощенням з куркулем», «небажанням боротися з куркульським елементом» тощо. Наприклад, у протоколі № 2 серпневого засідання перевіркової комісії Новошамотного заводу зазначена провина завгоспа заводу І. Русина, що він «не зізнався» у тому, що у 1930 р. «був розкуркулений, але втік»³⁴; у протоколі № 19 міститься подібне звинувачення бетоннику Ф. Музиченку³⁵. У «небажанні боротися з куркульським елементом», «зрощуванні з класовим ворогом» був звинувачений слюсар М. Вдовченко (вже раніше виключений з партії під час чистки 1929 р., але потім відновлений у її лавах). При цьому відзначалося, що М. Вдовченко «начебто служив у Петлюрівській армії»³⁶.

Але у монопрофільному промисловому поселенні під час перевірки відповідності членів партії та її кандидатів переважали оцінки їхньої участі у реалізації організаційно-виробничих завдань. Тому часто згадуване розпливчате формулювання – «погане ставлення до виробництва» – у протоколах розкривалося більш докладно: «невиконані обіцянки», «розтрата», «рвацтво», «відсутність на робочому місці» тощо. До цієї категорії серйозних провин часто долучали звинувачення у «дворушництві», насамперед стосовно керівних кадрів. Наприклад, на Новошамотному заводі при проходженні «чистки» його керівництвом, відзначалося:

«Трикутник Новошамотного заводу (Йосифов, Дубровський, Гладкий) давали партійно-профспілковій та радянській організаціям урочисту обіцянку та запевнення щодо пуску першої черги заво-

---

³³ ЧІКМ, ф. 4, оп. 19, спр. 1, арк. 7.

³⁴ Там само, арк. 9.

³⁵ Там само, арк. 10.

³⁶ Там само.

ду 1.10.1933 р., що не справдилося. Термін пуску заводу зірваний (обіцянки виявилися дворушницькі)»³⁷.

У провину адміністрації ставилася також «слабка культурно-виховна робота у гуртожитках»: нестача ігор у достатній кількості, «неакуратне надання газет», відсутність «відображення соціалістичного змагання та ударництва». Окремо відзначалося, що «портрети вождів наявні не в усіх гуртожитках»³⁸.

Також у документах комісії по «чистці» постійно згадувалося формулювання стосовно поточної роботи керівних кадрів на виробництві: «слабкий нажим». Із протоколів «чисток» можна дізнатися, наприклад, що за це було знято з посади керівника будівництва Новошамотного заводу К. Приступенка (натомість його було призначено уповноваженим з будівництва «соцмістечка»)³⁹. Водночас, за формального засудження брутального поведіння на роботі, тиску на підлеглих, «організаційних наслідків» за подібну поведінку керівники не відчували. Так, у протоколі № 10 комісії по «чистці» осередку КП(б)У Новошамотного заводу 9–10 липня 1933 р. зазначалося, що на скаргу робітника Белуги про постійну нецензурну лайку заступника начальника цеху Хосудовського і твердження, що ця особа перебуває «не на своєму місці», члени комісії зовсім не зреагували. Натомість лунали звинувачення проти самого Белуги у неналежній роботі та «зведенні особистих рахунків»⁴⁰. Подібні звинувачення робітників стосовно інших керівників заводу та будівництва членами комісії не розслідувалися⁴¹.

Провини пересічних робітників полягали здебільшого у «порушенні залізної дисципліни», недотриманні технології виробництва. Подібні прояви тлумачилися членами комісії по «чистці» як «шкідництво». Наприклад, у протоколі № 16 Новошамотного заводу міститься інформація про виключення з лав партії «порушника дисципліни» слюсаря Г. Трефілова, який «під

---

³⁷ ЧІКМ, ф. 4, оп. 19, спр. 1, арк. 7.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само, арк. 12.

⁴⁰ Там само, арк. 5–6.

⁴¹ Там само, арк. 6.

час ремонту бетонозмішувача замість шпонки забив простий костиль у вал»⁴².

Чимало звинувачень робітників були пов'язані з очевидним намаганням врятувати родини під час Голодомору. Так, у протоколі № 1 від серпня 1933 р. комісії по «чистці» Новошамотного заводу «комуністів Трефілов і Хоменко» звинувачували у тому, що вони,

«втративши класове чуття, переродилися та зрослися з кулацькими елементами та допомогли куркулю Іващенку розтягувати фураж».

Також виконавця робітничого постачання Жиліна виключили із партії за крадіжку сметани⁴³. За подібні провини були зняті з роботи та віддані під суд завідувачі їдальень Медведєв та Загоренко⁴⁴.

Водночас виявлення факти відвертого посадового зловживання. Зокрема, завідувач заводською їдальнею В. Бургардт («колишній австрійськoпідданий») був виключений із формулюванням:

«залишив 7 вересня 1933 р. 285 осіб без хліба, в їдальні та у підвалі бруд, смажили курей, пекли пампушки, м'ясо для себе»⁴⁵.

Іноді члени комісії по «чистці» намагалися розібратися в обставинах «злочину». Так, у протоколі № 10 зафіксована інформація про долю кандидата у члени партії, колишнього завідувача їдальнею заводу ім. «X річниці Жовтня» у 1931–1932 рр. Д. Гирявого. Виявилося, що він був

«судимий за те, що заготував 5 вагонів картоплі, але видавати без дозволу контролю не можна. Начальник наказав відпускати, але письмового розпорядження не надав».

Зважаючи на обставини, він був виправданий⁴⁶.

Достатньо часто у протоколах засідань перевірочних комісій у якості причини «непроходження чистки» згадувався «мораль-

---

⁴² ЧІКМ, ф. 4, оп. 19, спр. 1, арк. 11.

⁴³ Там само, арк. 8.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само, арк. 12.

⁴⁶ Там само, арк. 9.

ний розклад у побуті» – пияцтво, розпуста, побиття дружини тощо. Характерно, що подібні факти найменше засуджувалися, і, за умови розкаяння, комуніст або кандидат члени партії міг успішно пройти «чистку». Наприклад, комуніст Г. Абрамов був «виключений як такий, що морально розклався, п'яниця», але його тут же відновили у членстві у партії, оскільки «розкаявся»⁴⁷.

Прикметно також, що більш серйозними, ніж домашнє насильство, пияцтво чи грубість з підлеглими вважалися «несплата внесків» та «невідвідання зборів». Подібними обвинуваченнями рясніли практично всі протоколи комісії по «чистці». Часто до відомостей про ці провини додавалися інші докази невідповідності критеріям перебування у партії. Зокрема, зазначалося, що винний у несплаті коваль Новошамотного заводу М. Чередніченко «має ікони», перонниця Г. Шовкова «не змагається, не відвідує школу» тощо⁴⁸.

Після виявлення заслуг та провин конкретних осіб, докладного їхнього обговорення для перевірки політичної благонадійності та рівня «політосвіченості» члени комісії задавали додаткові питання. Наприклад, виконуючий обов'язки заступника начальника пічного цеху Андрій Степанович Лапочкін, 1892 р. н., син селянина-середняка, член партії із 1918 р., навчався паралельно із виконанням посадових обов'язків у Пром-академії, відповів на такі питання:

«Що таке Брестський мир?», «Як марксизм визначає загибель капіталізму?», «Як визначити різницю між соціалізмом та комунізмом?», «Що таке 1912 рік?», «Яку роль зіграли Політвідділи при МТС?»⁴⁹.

Робітник-пресувальник Анісімов мусив відповісти на фундаментальне питання:

«Хто є творцем революції?»⁵⁰.

Серед питань до інших осіб, що проходили чистку, були й такі:

---

⁴⁷ ЧІКМ, ф. 4, оп. 19, спр. 1, арк. 18.

⁴⁸ Там само, арк. 17, 18.

⁴⁹ Там само, арк. 6.

⁵⁰ Там само.

«Чому наша партія не погоджувалася з меншовиками у питанні соціалізації землі?», «Хто є вищою владою у Часів-Ярі?», «Чи відімре держава у 2-й п'ятирічці?»⁵¹ і т. д.

Слід відзначити, що на засіданнях комісії про «чистці» інколи доповідалося про зухвалу поведінку окремих вже колишніх комуністів. Зокрема, слюсар Новошамотного заводу Г. Трефілов, якого звинуватили у «порушенні дисципліни», заявив:

«Ідіть геть зі своєю партією».

Виключений за несплату внесків та пияцтво кандидат у члени партії слюсар В. Заворотнов погрожував «зарубати членів комісії»⁵². Автору невідомі наслідки для згаданих працівників заводу. Але факт їхньої маргіналізації після виключення із партії став очевидним. Подібні ситуації ставали прикладом для інших робітників заводу та їхніх родин. До них приходило розуміння, що неналежна поведінка, інакодумство, прохолодне виконання службових обов'язків, критика влади чи дій місцевої партійно-радянської адміністрації призведуть до жорсткого покарання, позбавлення певного вагомого статусу і залишенні на «узбіччі суспільства».

Можна стверджувати, що для партійців і для присутніх на відкритих засіданнях перевірочних комісій, досвід «чисток», усвідомлення постійної загрози нових подібних заходів мали сприяти швидкому розвитку навичок пристосовування до нових суспільно-політичних умов, радянського повсякдення. У специфічному середовищі молодого, зростаючого за рахунок трудової міграції промислового селища ці навички соціальної і політичної мімікрії неминуче ставали елементами місцевої соціально-психологічної специфіки.

Результати «чисток» за критерієм ставлення до виробництва сформували у населення монопрофільних поселень чіткі висновки стосовно необхідності неухильного дотримання принципів і вимог представників партійно-радянського режиму. Важливим сигналом суспільству ставало те, що грубість стосовно підлеглих в умовах виробничого процесу пробачалися,

---

⁵¹ ЧІКМ, ф. 4, оп. 19, спр. 1, арк. 9–10.

⁵² Там само, арк. 11.

що сформувало у населення відповідні етико-психологічні параметри взаємостосунків між робітником та керівництвом.

Також відповідні висновки зробили містяни і стосовно ставлення керівних партійних органів до руйнування робітниками і партійцями набутих моральних цінностей. У заідеологізованому суспільстві, попри гасла про «родина – осередок радянського суспільства», грубість, пияцтво, розбещеність виглядали набагато безпечнішими, ніж «втрата класової пильності» чи «дворушництво».

Цікавим аспектом історії «партійних чисток» став їхній вплив на соціальну стратифікацію у монопрофільних містах. Варто зазначити, що дослідник В. Куліков обстоює тезу щодо існування глибоких соціально-культурних поділів у промислових мономістах, їхньої суспільної фрагментованості⁵³. Дійсно, наявні джерела свідчать про такий важливий ефект «чисток» 1930-х рр., як надання у суспільстві у досліджуваній період більшої ваги приналежності особи до «комуністів», «кандидатів», «безпартійних». При цьому у соціально-економічних та політичних умовах 1930-х рр., коли належність до ВКП(б) була дуже важливим соціальним ресурсом, такий поділ був найбільш виразним у виробничо-організаційній сфері. Тому монопрофільність поселення могла тільки посилювати цей ефект, сприяти формуванню тут виразних соціально-ієрархічних особливостей.

Таким чином, партійні «чистки» першої половини 1930-х рр. були спрямовані на утвердження у СРСР тоталітарного суспільства та передували масштабному розгортанню масової репресивної акції у другій половині 1930-х рр. «Чистки», з точки зору їх організаторів, повинні були надати, крім суспільно-ідеологічного та владно-консолідуючого, потужний виробничо-організаційний ефект.

Час інтенсивного проведення «чисток» співпав із формуванням на Донеччині та Луганщині, в умовах форсованої індустріалізації, численних монопрофільних поселень. Звернення до

---

⁵³ Куліков В., Склокіна І. Люди мономіст: парадокси єдності й поділів. – С. 118–119.

прикладу м. Часів Яр підтверджує, що «чистки» стали суттєвим фактором творення соціально-психологічного клімату, сприяючи зміцненню такої риси соціальної комунікації, як взаємна недовіра, а також встановленню «ієрархії провин». Серед останніх найбільшими були «втрата класової пильності», «класове переродження», а також «погане ставлення до виробництва». При цьому на рівні керівних кадрів це означало не в останню чергу недостатню жорсткість у поводженні з підлеглими.

Партійні «чистки», пов'язані не тільки із кар'єрним зростанням, але й фізичним виживанням, в умовах формування монопрофільного міста були спрямовані на його «пролетарське ядро». Тому особливі форми соціальної комунікації у поселенні набували великої здатності відтворюватися. Завдяки травматичності досвіду, механізму функціонування та структурі адміністративно-командної економіки ці форми набували здатності у подальшому суттєво визначати організаційно-виробничу традицію містоутворюючих підприємств, специфіку ментальності місцевих мешканців.

REFERENCES

1. Bryvko, M. (2016). Radians'ka propahanda 1937–1938 rokiv pro politychni represii. *Novi storinky istorii Donbasu*, 25, 179–189. [In Ukrainian].
2. Herasymov, S., Honcharyk, S., Maksymchuk, T., Martynchuk, I., Metal'nikova, N., Popova, O., et al (Comps.). (2011). *Derzhavnyj arkhiv Donets'koj oblasti: putivnyk*. Donets'k. [In Ukrainian].
3. Kulikov V., Sklokina I. (2018). Liudy monomist: paradoksy iednosti j podiliv. In Kulikov, V., Sklokina, I. (Ed.). *Pratsia, vysnazhennia ta uspikh: promyslovi monomista Donbasu*. (pp. 97–130). Lviv: FOP Shumylovych. [In Ukrainian].
4. Kuromiia, H. (2002). *Svoboda i teror u Donbasi: Ukrains'ko-rosijs'ke prykordonnia, 1870–1990-i roky* (H. K'orian, V. Aheiev. Trans.). Kyiv: Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy». [In Ukrainian].
5. Kuzina, K. (Comp.). (2018). *Promyslovi monomista Donechchyny ta Luhanshchyny*. Retrieved from: <http://www.historians.in.ua/images/>

sampledata/hist-images/rizne/2018/03/monomista-table.pdf [In Ukrainian].

6. Kuzmenko, L.M. and Soldak, M.O. (2010). Monofunctional Cities: Problems, Support Provision and Development. *Ekonomichnyj visnyk Donbasu – The Economic bulletin of Donbass*, 4, 83–88. [In English].
7. Likholobova, Z. and Kovalenko, V. (1994). Protsessy urbanizatsii v Donbasse (1926–1939). *Novi storinky istorii Donbasu – The New Pages of History of Donbas*, 3, 56–74. [In Russian].
8. Luk'yanov, V.B. and Tatarinov, S.I. (2005). *Chasov Yar. Gody truda i vojny*. Slavyansk: ZAT «Pechatnyj dvor». [In Russian].
9. Lykholobova, Z.H. (2006) Mista Donbasu v roky radians'koi modernizatsii: osoblyvosti mentalitetu horodian (kinets' 1920-kh – 1930-ti rr.). *Novi storinky istorii Donbasu – The New Pages of History of Donbas*, 12, 93–105. [In Ukrainian].
10. Meerovich, M.G. (2008). Kontsepsiya sotsialisticheskogo rasseleniya. *Arkhitekton: izvestiya vuzov*, 23. Retrieved from: http://archvuz.ru/2008_3/7/ [In Russian].
11. Moiseeva, E. and Majburov, I. (2011). Sotsial'no-ehkonomicheskie problemy monoprol'nykh gorodov i byudzhethno-nalogovyie instrumenty razvitiya i stimulirovaniya ikh razvitiya. *Svit finansiv*, 1, 86–90. [In Russian].
12. Nikol's'kyj, V. (2007). Natsional'ni aspekty politychnykh represij 1930–1936 rr. na Donechchyni. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuk*, 16(1), 456–465. [In Ukrainian].
13. Shabel'nikov, V. (2013). Utvorennia Donets'koi oblasti: peredumovy ta tendentsii rozvytku ii terytorial'noho ustroiu (1932–1941 rr.). *Novi storinky istorii Donbasu – The New Pages of History of Donbas*, 22, 191–201. [In Ukrainian].
14. Stiazhkina, O. (2013). *Liudyna v radians'kij provintsii: osvoiennia (vid)movy*. Donets'k: DonNU. [In Ukrainian].
15. Tret'yakov, K.M., Tatarinov, S.I. (2011). *Chasov Yar. Istoki ogneupornoj promyshlennosti Ukrainy*. Artemovsk: KP «Artemovskaya gorodskaya tipografiya». [In Russian].

Bogunenko V. Monoprofile town (Donetsk region) in the context of totalitarianism: the «party purges» of the 1930s in Chasiv Yar

The «party purges» of the 1930s are studied as a factor in the formation of socio-cultural features in a monoprofile city of the Donetsk region by the example of Chasiv Yar. It is determined the conditions for conducting «party purges» in the town in the context of socio-political processes of strengthening totalitarianism in the USSR. The author considers the main criteria for assessing compliance with party membership during «purges» in this «socialist town». It is clarified the social mechanisms and the influence of «purges» on the formation of local social, communicative and production traditions.

The article proves that «party purges» in the early 1930s were aimed at establishing a totalitarian society in the USSR and had a powerful production and organizational effect. The time of intensive «purges» coincided with the formation of numerous monoprofile settlements in the Donetsk and Luhansk regions in the conditions of forced industrialization. The example of Chasiv Yar confirms that «purges» were an essential factor in creating a socio-psychological «climate» in the town helping to strengthen such a feature of social communication as mutual distrust as well as the establishment of a «hierarchy of guilt» such as «the loss of class vigilance», «class rebirth» and «a bad attitude to production» which, at the level of management, could mean insufficient rigidity in the treatment of subordinates.

The «party purges» were directed on «proletarian core» and were connected at that time with the question not only of career growth but also of physical survival in the conditions of a monoprofile city's formation. Because of this, special forms of social communication in the settlement acquired a great ability to be reproduced. Due to the traumatic nature of the experience, mechanisms and structures of the command economy, these forms acquired the ability to further significantly determine the organizational and production tradition of city-forming enterprises, the specifics of local residents' mentality.

Key words: a monoprofile city, the Donetsk region, totalitarianism, «party purges» of the 1930s.